УДК 336.717

Т. Піхняк

РОЗВИТОК МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Досліджується роль та функції малого підприємництва у формуванні стійкого соціально-економічного середовища. Виділено етапи розвитку малого підприємництва в трансформаційній економіці України. Визначено проблеми, що перешкоджають підприємницькій діяльності та окреслено перспективні напрями їх вирішення.

Ключові слова: мале підприємництво, функції малого підприємництва, перехідна економіка, становлення малого підприємництва, розвиток підприємництва, чинники розвитку, державна політика у підприємницькій сфері.

Перехід України до ринкових умов пов'язаний зі становленням високоефективного соціально-орієнтованого господарства, заснованого на приватній ініціативі людей. За умов командно-адміністративної системи підприємницька ініціатива окремих осіб не схвалювалася, а навпаки, ототожнювалася з корупцією та спекуляцією. Визначальною рисою цього періоду стала гігантоманія. Вважалося, що стрижневою основою економічного розвитку є великий бізнес, а малий, технічно відсталий сектор економіки лише перешкоджає сталому економічному зростанню. Виробилося правило – чим менше об'єктів управління, тим простіше управляти системою, чим менше підприємств, які випускають однорідну продукцію, тим легше планувати і розподіляти її з центру. Відповідно до цієї доктрини сформувалася організаційна структура суспільного виробництва, яка складалася переважно з крупних вузькоспеціалізованих підприємств. Проте із часом радянська система довела свою неефективність. З переходом України до ринкових умов погляди щодо суті та значення малого підприємництва критично перецінилися. Мале підприємництво було визнано пріоритетом економічного розвитку. За період ринкових реформ відбулися значні зміни в кількісному та якісному складі підприємницьких структур, в економічних і правових умовах, державній політиці, проте сектор малого бізнесу так і не став драйвером вітчизняної економіки.

Проблеми місця та ролі малого підприємництва у ринковій економіці є достатньо дослідженими. Значний внесок у її вирішення здійснили українські економісти З. Варналій, В. Геєць, С. Дрига, Я. Жаліло, Ю. Клочко, Д. Покришка та інші. Проте недостатньо вивчені проблеми ролі та значення підприємницького сектора в процесі ринкових перетворень.

Метою дослідження є встановлення ролі малого підприємництва у трансформаційних перетвореннях вітчизняної економіки, з'ясування загроз, пов'язаних із його розвитком і виокремлення на цій основі пріоритетних напрямів вирішення назрілих проблем.

Одним із найважливіших завдань перехідного періоду є формування сектора малого підприємництва. Це можна визначити як першочерговий крок у напрямку переходу до ринкових відносин. Суспільна корисність малого підприємництва проявляється через його функції, які можна систематизувати на економічні та соціальні.

До основних економічних функцій потрібно віднести:

 © Т. Піхняк, 2012

– формування конкурентного середовища. В галузях, де діє багато малих фірм, ведеться постійна боротьба між ними, що стимулює їх виробляти високоякісні товари за доступною ціною;

– забезпечення гнучкості ринкової економіки. Сектор малого бізнесу найлегше адаптується до потреб ринку. Завдяки своїм невеликим розмірам малі підприємства виявляються найбільш мобільними до впровадження новацій, вони можуть в стислий термін освоїти виробництво нових товарів та відмовитися від виробництва старих, змінити свої виробничі програми [1];

– забезпечення зростання Валового внутрішнього продукту (далі –ВВП). Займаючи левову частку в структурі ринкової економіки, малий бізнес робить вагомий внесок у ВВП країни;

– наповнення державних та місцевих бюджетів додатковими фінансовими ресурсами. Із зростанням кількості малих підприємств та збільшенням обсягу виробництва товарів (робіт, послуг), зростають податкові надходження до бюджетів усіх рівнів;

– підвищення ефективності діяльності великих фірм. Укладання угод з малими підприємствами на виробництво нерентабельної дрібносерійної та штучної продукції спрощує роботу корпорацій, дозволяє їм підвищити гнучкість виробництва та знизити комерційний ризик;

– раціональне використання наявних ресурсів. Проста організація підприємства, обумовлена максимальним зближенням менеджменту та виробничого процесу, створює можливість постійного контролю керівників над працівниками, а це забезпечує раціональне і ефективне використання усіх ресурсів;

– стимулювання науково-технічного прогресу. Сама економічна сутність малого підприємництва полягає у творчому, інноваційному поєднанні ресурсів, внаслідок чого створюються нові продукти, відкриваються нові ринки збуту;

– оптимізація структури народного господарства. В умовах жорсткої конкуренції великі підприємства мають більше фінансових і виробничих можливостей для зайняття найбільш привабливих ніш ринку. Для того, щоб вижити, малі фірми намагаються працювати у менш перспективних галузях і, з надією підвищити свою прибутковість, вони свідомо йдуть на ризик, застосовуючи нові способи виробництва.

Не менш важливими є завдання малого підприємництва у соціальній сфері. Тут вкажемо такі основні моменти:

– забезпечення додаткових робочих місць, подолання безробіття. Будучи найбільш масовим сектором ринкової економіки, малі підприємства підвищують рівень зайнятості населення, залучають у виробничий процес молодих робітників, що не мають досвіду трудової діяльності і не можуть знайти роботи на великих фірмах;

– сприяння розвитку людського капіталу. Багато фахівців починають свою кар’єру на малих підприємствах і, набуваючи певних навиків, переходять на великі фірми. На малих підприємствах більше, ніж на великих, проявляється раціональність та цілеспрямованість людської праці;

– пом’якшення соціальної напруги в суспільстві, розширення соціальної бази реформ. Будучи фундаментальною основою формування середнього класу, малий бізнес сприяє вирішенню проблем психологічної адаптації населення до нових умов, згладжує соціальну напругу в суспільстві;

– забезпечення населення товарами і послугами у віддалених регіонах, непривабливих для великих фірм;

– підвищення якості продукції (робіт, послуг). Малі підприємства переважно мають "вузьку" спеціалізацію й орієнтують свою діяльність на вузькі ринки та адаптуються до зміни ринкової кон'юнктури, споживчого попиту. В умовах посилення здорової конкуренції на даному сегменті ринку вони намагаються підвищити якісні характеристики товару (роботи, послуги), наділяють його новими властивостями.

Завершуючи короткий огляд завдань малого підприємництва зазначимо, що його діяльність не лише сприяє формуванню інституційної структури ринкової економіки, а й пришвидшує процес суспільно-економічних змін і скорочує тим самим тривалість перехідного періоду, що спостерігаємо на практиці наших західних сусідів. Українське мале підприємництво покладених на нього функцій не виконує, що обумовлено непослідовністю державної політики у цій сфері.

Передумови для виникнення малого підприємництва в Україні були закладені ще в далекому 1986 р., коли було прийнято Закон СРСР "Про індивідуальну трудову повинність", який легалізував приватницьку ініціативу. Перша хвиля підприємництва розпочалася з кооперативів, після прийняття Постанови, а згодом і Закону "Про кооперативи" [2]. Наприкінці 80-х рр. XX ст. у кооперативи було залучено понад 700 тис. осіб. Кооперативи виробляли товари та надавали послуги на суму 5 млрд крб. Більшість кооперативного обороту (70%) спрямовувалася на забезпечення потреб населення [3]. Період зародження кооперативів називають "золотим віком" вітчизняного підприємництва [4]. Однак, незважаючи на позитивні зрушення, "золотий вік" мав приховану зворотну сторону, яка проявлялася у неконтрольованому перекачуванні ресурсів із державних підприємств у тіньову сферу, тотальному дефіциті величезної кількості асортиментних груп.

Необхідний був якісно новий економічний курс. Розпочався перший етап розвитку малого підприємництва (1990 – 1995 рр.), який характеризувався формуванням правового поля підприємницької діяльності. Саме в цей час було прийнято Закони України "Про підприємництво", "Про власність", "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції".

Перший етап розвитку підприємництва характеризувався стрімким зростанням кількості малих підприємств та чисельності зайнятих на них. За період від 1991 по 1995 рр. кількість малих підприємств збільшилася вдвічі. В умовах тотального скорочення вітчизняного виробництва та відповідного звільнення працівників малі підприємства забезпечили виживання широких верств населення, надаючи їм можливість одержання доходів від самозайнятості. Абсолютним лідером у збільшенні числа малих підприємств стала торгово-посередницька сфера, тоді як у промисловості їх кількість зростала значно повільніше, що викликало поглиблення структурної кризи в економіці. Стрімкий розвиток підприємництва в торгово-посередницькій сфері став закономірною реакцією на явний екстремізм державної податкової політики, адже торгівля і посередництво, орієнтовані на роботу із важкоконтрольованими готівковими коштами, відкривали сприятливі умови для приховування доходів від оподаткування [5].

Ситуація, яка склалася, вимагала подальшої корекції державної економічної політики. У жовтні 1995 р. було прийнято програму антикризових дій Уряду, яка проголошувала прискорену приватизацію, лібералізацію податкової політики та легалізацію за рахунок цього тіньової економіки. Можливості отримання надвисоких

прибутків від торгово-посередницької діяльності виявилися вичерпаними, більшість малих підприємств, що виникли у цій сфері було ліквідовано або диверсифіковано. Усе це ознаменувало початок другого етапу розвитку підприємництва (1996 – 2000 рр.). Визначальною особливістю цього етапу є зниження темпів приросту малих підприємств. Якщо за період від 1991 до 1995 рр. кількість малих господарюючих одиниць зросла більш, ніж у два рази, то у 1996 – 2000 рр. динаміка коливалася у межах 0,3 – 27,3% в рік. Найбільші темпи зростання було зафіксовано у 1998 р., однак фінансова криза, яка розпочалася у цьому ж році, визначила нові тенденції. Більшість малих підприємств згорнули свою діяльність, значна їх частина пішла у "тінь". Необхідним був новий курс.

Розпочався наступний, третій етап розвитку малого підприємництва (2000 – 2006 рр.), базовою відмінністю якого стало визнання на рівні державної політики необхідності зменшення державного втручання у підприємницьку діяльність, введення спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності для суб'єктів малого підприємництва, формування правового поля. Мале підприємництво та дерегуляцію було визнано пріоритетними напрямами розвитку вітчизняної економіки. Визначальною особливістю третього етапу стала відносна консервація сектора малого підприємництва, щорічний приріст якого коливався у межах 4 – 8% в рік. Однак, попри незначне зростання кількісних показників розвитку малих підприємств, якісні показники їх діяльності позитивних тенденцій не демонстрували. Питома вага обсягу реалізованої продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції знизилася з 8,1% у 2000 р. до 5,5% у 2005 р., а частка прибутку від звичайної діяльності до оподаткування зменшилася з 12,9% до 7,9%, тоді як частка збитків у загальній їх сумі за цей період зросла з 16,3% до 30,6% [6]. Неефективною залишилася галузева структура малих підприємств – найбільша їх кількість була зосереджена у сфері торгівлі (33,5%). Негативним є й той факт, що в Україні спостерігалася тенденція до дезінтеграції середніх підприємств і перетворення їх на малі, які користувалися певними пільгами, тоді як у розвинених ринкових економіках сектор середніх підприємств розвивався за рахунок кооперування чи розширення малих.

Такі тенденції повинні були генерувати нові ідеї у розвитку бізнесу. Визначився четвертий етап якісних змін у його динаміці та структурі (з 2006 р. до сьогодні). Саме у цей час було проведено реформи в сфері започаткування та ведення бізнесу, у сфері дозвільної системи, було прийнято новий Цивільний, Господарський, Митний, Земельний та Податковий кодекси, низку податкових й антимонопольних законів. Таким чином, можна констатувати, що законодавчу базу у сфері підприємницької діяльності уже сформовано, виникає лише проблема її коригування відповідно до тих чи інших подій.

Сучасний етап характеризується стрибкоподібним розвитком малих підприємств. Пік припав на 2007 р. Однак кризові явища болюче вдарили по українському підприємництву, яке виявилося надзвичайно чутливим до змін зовнішнього середовища. Відтак у 2008 р. кількість малих підприємств скоротилася на 6,2%. Проте стабілізаційні дії Уряду виявилися ефективними і вже у 2009 р. чисельність малих підприємств збільшилася на 13550 одиниць або 4,1%.

Отже, з часу свого існування мале підприємництво України пройшло етапи від зародження і прискореного розвитку до стагнації та стабілізації. З моменту проголошення економічної реформи кількість малих підприємств постійно зростала і на початок 2010 р. їх налічувалося 345750 одиниць, що у 7,3 раза більше, ніж у 1991 р. Проте аналіз приросту малих підприємств свідчить про уповільнення його динаміки. Ми поділяємо думку О. Прокопенко та Л. Криворучко, які вважають, що припинення зростання кількості малих

підприємств викликане передусім насиченням ними галузі торгівлі за одночасної відсутності стимулу до появи в інших сферах [7]. Крім того, на функціонування малих підприємств значною мірою впливають макроекономічні показники, кредитна та податкова політика держави, обсяг грошових доходів населення, рівень розвитку інфраструктури тощо.

Спробуємо визначити, як змінилися якісні показники розвитку малого підприємництва в Україні і яка його роль у вітчизняній економіці. Одним із найважливіших індикаторів стану та ваги внеску малого підприємництва в економіку є показник питомої ваги у ВВП. У розвинених ринкових економіках цей показник коливається у межах 50 – 80% [8]. В Україні офіційна статистика не ведеться, проте емпірично доводиться, що частка малого підприємництва у ВВП становить майже 10% [9], а це у 5 – 8 раз менше, аніж у світі.

Для виявлення економічної значущості малих підприємств необхідно також визначити їх вклад у розвиток галузей за показником питомої ваги в обсязі реалізованої продукції. Проаналізувавши дані статистики, ми виявили, що внесок малих підприємств у розвиток економіки є незначним і становить 14,2% (для порівняння: у країнах Європейського Союзу малі підприємства забезпечують майже 40% обсягів реалізованої продукції [12]). Найбільш значимою є діяльність малих підприємств в освіті – на їх долю припадає майже 39% від загального обсягу реалізованої продукції галузі, найменший вклад малі підприємства справляють у промислове виробництво (4,4%) та фінансову діяльність (4,9%), тобто в ті сфери, які потребують найбільших витрат і є пріоритетними для України.

Аналізуючи структуру джерел фінансування, ми виявили неможливість автономного існування малих підприємств та їх залежність від зовнішніх джерел. На кінець 2010 р. сукупна кредиторська заборгованість підприємств малого бізнесу становила 507427 млн грн і зросла у порівнянні з попереднім роком на 5731 млн грн. За цього потрібно зазначити, що зростання кредиторської заборгованості не є наслідком зростання доступності до зовнішніх джерел фінансування, оскільки левову її частку становить заборгованість за товари, роботи, послуги, що свідчить про труднощі у розрахунках між підприємствами [13].

Аналіз фінансових результатів діяльності малих підприємств у 2010 р. показав, що 41,1% з них закінчили рік збитково і впродовж останніх декількох років спостерігається тенденція до зростання частки збиткових підприємств (у 2007 р. питома вага збиткових підприємств становила 32,8%, в 2008 – 37,3%, в 2009 – 39,9%). Отже, якщо у розвинених країнах мале підприємництво є “драйвером” економічного розвитку, то для вітчизняної економіки воно є “тягарем”.

Однією з головних функцій малих підприємств є формування робочих місць. У розвинених ринкових економіках на малих підприємствах працює біля 50% зайнятого населення [14, 15]. Чи виконують цю функцію малі підприємства України? На жаль, ні. На 1 січня 2011 р. на малих підприємствах було зайнято 2073,6 тис. працівників, що становить лише 26,3% від загальної кількості зайнятого населення. За цього впродовж декількох останніх років цей показник не тільки не зріс, але й знизився. Основними причинами цього є зростання кількості підприємств з нечисленним штатом та зміна структури підприємств.

Особливої уваги потребує дослідження соціального аспекту зайнятості на малих підприємствах – показника оплати праці. Проведений аналіз показав, що середній рівень

заробітної плати працівників малих, великих і середніх підприємств суттєво різниться і ця різниця становить 1,7 раз. За цього потрібно зазначити, що темпи зростання заробітної плати загалом по економіці випереджають темпи зростання заробітної плати працівників малих підприємств, а це ще раз підтверджує зниження соціальної значущості малого підприємництва в Україні.

Проведений аналіз свідчить, що розвиток підприємництва не відповідає вимогам часу, а сектор малого бізнесу так і не став "драйвером" вітчизняної економіки: по-перше, спостерігається уповільнення динаміки кількості малих підприємств; по-друге, за показником стану та ваги внеску малого підприємництва у ВВП країни вітчизняний малий бізнес відстає від аналогічного показника розвинених країн у 5 – 10 разів; по-третє, низькою є соціальна значимість малого підприємництва. За показником частки у формуванні робочих місць українське підприємництво відстає від відповідного показника інших країн майже у 5 разів і спостерігається тенденція до його зниження, а за показником рівня заробітної плати зафіксовано відставання не лише від загальносвітових тенденцій, а й від аналогічного показника середніх і великих підприємств України; по-четверте, сектор малого підприємництва в Україні сильно залежить від зовнішніх джерел фінансування і не здатен до автономного існування; по-п'яте, близько 40% малих підприємств працює збитково і спостерігається тенденція до збільшення їх кількості.

За даними опитування підприємців, здійсненого керівними органами Федерації роботодавців України 24 листопада 2010 р. під час проведення VII з'їзду згаданої федерації, проблеми, які найбільше перешкоджають підприємницькій діяльності, можна визначити так: упереджені та корумповані правоохоронні органи (оцінка в балах "7,80" за дев'ятибальною шкалою), висока вартість кредитних ресурсів (7,68), нерівні умови конкуренції через протекціонізм (7,41), надмірна кількість регуляторних актів (7,36), високе податкове навантаження (7,28) труднощі адміністрування податків (7,07), обмежений доступ до державних інвестицій (6,94), політична нестабільність (6,86), недосконале та суперечливе законодавство (6,66), високий ступінь тінізації економіки (6,66), неефективна структура державного апарату (6,65), адміністративні бар'єри для ведення бізнесу (6,51), високий рівень інфляції (6,43), зміст норм Податкового кодексу України (5,91), низьколіквідний ринок капіталу (5,56), нерозвинений фондовий ринок (5,22), високий рівень монополізації і державласності (4,73), обмежувальне трудове законодавство (4,59), цінові обмеження і квоти (4,59) [16].

Висновки

Одним із пріоритетних завдань перехідного періоду є формування сектора малого підприємництва. Суспільна корисність малого підприємництва проявляється через його функції, які можна систематизувати на економічні та соціальні. До основних економічних функцій належать: формування конкурентного середовища; забезпечення гнучкості ринкової економіки; забезпечення зростання ВВП; наповнення державних та місцевих бюджетів додатковими фінансовими ресурсами; підвищення ефективності діяльності великих фірм; раціональне використання наявних ресурсів; стимулювання науково-технічного прогресу; залучення до економічного обороту тих ресурсів, які випадають "з поля зору" великих підприємств; оптимізація структури народного господарства. До соціальних функцій малого підприємництва відносимо: забезпечення додаткових робочих місць, подолання безробіття; сприяння розвитку людського капіталу; пом'якшення соціальної напруги в суспільстві, розширення соціальної бази реформ; забезпечення можливостей для самореалізації кожної особи; забезпечення

населення товарами і послугами у віддалених регіонах; підвищення якості продукції (робіт, послуг). Українське мале підприємництво покладених на нього функцій не виконує, що обумовлено непослідовністю державної політики у цій сфері. Подальший розвиток ситуації без виваженого державного втручання спроможний призвести до повного занепаду підприємництва із подальшим загостренням соціальних та економічних проблем. Головне завдання держави полягає у тому, щоб посилити роль і місце малого підприємництва в економіці, забезпечити його зрівняння із світовими показниками. Мається на увазі оптимізація галузевої структури малого підприємництва, створення сприятливих правових, економічних та організаційних умов для збільшення кількості малих підприємств, забезпечення зростання зайнятості у структурах зазначеного сектора та збільшення обсягів виробленої продукції (робіт, послуг).

Література

1. Черничко Т. В. Місце та значення малого бізнесу в розвитку національної економіки / Т. В. Черничко, В. В. Яворський // Науковий вісник НЛТУ України [Текст]. — 2010. — Вип. 20.4. — С. 151—155.

2. Пропозиція щодо дослідження впровадження політики саморегулювання: пропозиції Спілки кризис-менеджерів України та Інституту аналізу політики та стратегій [Текст]. — К. : [б. в.], 2010. — 36 с.

3. Алексеев Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 — 1999 рр.) [Текст] / Ю. М. Алексеев, С. В. Кульчицький, А. Г. Слісаренко. — К. : ЕксОб, 2000. — С. 16—20.

4. Стан та перспективи розвитку малого бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://agroua.net/economics/documents/category-92/doc-86/.

5. Там само.

6. Статистичний щорічник України за 2009 рік [Текст]. — К. : ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. — 567 с.

7. Прокопенко О. В. Малі підприємства України: поточний фінансово-економічний стан / О. В. Прокопенко, Л. Б. Криворучко // Механізм регулювання економіки [Текст]. — 2010. — № 3. — Т. 1. — С. 167—175.

8. Безгодов А. В. Очерки социологии предпринимательства [Текст] / А. В. Безгодов ; под ред. Д. П. Гавры. — СПб. : Петрополис, 1999. — 224 с.

9. Чубарєва Л. І. Малий бізнес: теорія, механізми підтримки становлення та розвитку [Текст] : автореф. дис… к. е. н. / Л. І. Чубарєва. — Донецьк : [б. в.], 2008. — 20 с.

10. The Observatory of European SMEs [Electronic resourse] : Analytical Report. — Eurobarometer. — 2009. — Access mode : http://ec.europa.eu/enterprise/enterprise_policy/analysis/observatory_en.htm.

11. Біломістний О. М. Особливості кредитування діяльності малих підприємств на сучасному етапі розвитку економіки України / О. М. Біломістний // Вісник Університету банківської справи Національного банку України [Текст]. — 2010. — № 1(7). — С. 90—93.

12. Краснокутська Н. Підприємницький потенціал України в порівнянні з країнами ЄС / Н. Краснокутська // Вісник КНТЕУ [Текст]. — 2010. — № 1. — С. 25—33.

13. Прокопенко О. В. Малі підприємства України: поточний фінансово-економічний стан…

14. European business – Facts and figures [Text]. — Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. — P. 30.

15. Клочко Ю. О. Малий та середній бізнес в Україні: стартові можливості, нинішні реалії, сценарії на майбутнє [Електронний ресурс] / Ю. О. Клочко / Режим доступу : www.management.org.ua/conference /docs/ 1108379721_SME-04-02.doc.

16. Результати опитування "Фактори, що перешкоджають розвитку бізнесу в Україні" делегатів VII з'їзду Федерації роботодавців України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ua.fru.org.ua/about /dokumenti/rezultati-opituvannya-faktori/.

T. Pikhniak

SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATION CHANGES

The role and functions of small business in the sustainable socio-economic environment are investigated. The stages of small business development in the transformation economy of Ukraine are highlighted. The problems that hinder business are defined and perspective ways of their solving are outlined.

Key words: small business, small business functions, transition economy, small business development, business development, factors of development, public policy in the business field.